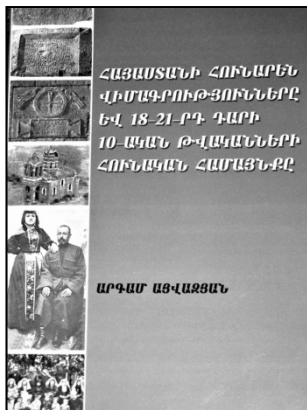

ԱՐԳԱՍ ԱՅՎԱԶՅԱՆ. Հայաստանի հունարեն վիմագրությունները և 18–21-րդ դարի 10-ական թվականների հունական համայնքը, *Երևան, հեղ. հրատ., 2021, 584 էջ, նկ.**:

Բանալի բառեր՝ հեղինակ, հունական համայնք, վիմագրություն, տապանաքար, հունաբնակ վայրեր, հանքարդյունաբերություն, հունական եկեղեցի, գերեզմանոց:

Հայոց պատմության Ք. ա. III–I դդ. ընդգրկող ժամանակաշրջանն ընդունված է կոչել բուն հեղինակի (հեղինատական) կամ հունականության շրջափուլ, որն իր ուղղակի ազդեցությունն ունեցավ նաև հետագա՝ Ք. հ. I–III դդ. վրա,

ինչով պայմանավորված՝ այդ շրջանը կոչում են ոչ միայն նախաքրիստոնեական կամ մինչ քրիստոնեության ընդունման, այլև՝ հետհեղինատական ժամանակաշրջան: Հայ իրականության մեջ այն նշանավորվեց հատկապես արվեստի ու մշակույթի՝ ճարտարապետության, քանդակագործության, խճանկարչության, թատրոնի, գրի ու գրականության ասպարեզում նկատելի առաջընթացով:

Հեղինակի ձևավորման հիմքում հույն աշխարհակալ Ալեքսանդր Մակեդոնացու (Ք. ա. 356–323 թթ.) դեպի Արևելք կատարած արշավանքներն էին, երբ գրավելով Աքեմենյան Պարսկաստանը, առաջխաղացում ունենալով Փոքր Ասիայում ու Մերձավոր Արևելքի մի շարք երկրներում՝ Մակեդոնացուն հաջողվում է ստեղծել մի կայսրություն, ուր արևմտյան ու արևելյան քաղաքակրթությունները միավորվում են հեղինատական մշակույթի ներքո: Սրան հաղորդակից դարձավ նաև Հայաստանը, որին «մեծապես նպաստեցին միավորված Հայ պետականության առաջացումն ու զարգացումը մ. թ. ա. II–I դարերում և երկրի անկախության պահպանումը I–III դարերում»¹: Հեղինակի առանձնահատկություններից մեկն էլ Հայաստանում հին հունարենի արամեերենի ու ասորերենի կողքին իբրև հիմնական՝ արքունական գրասենյակում և պետական-պաշտոնական կյանքում կիրառելի լեզու դառնալն էր², իսկ այն, որ նախամաշտոցյան Հայաստանի գրային համակարգում հունարենն իր պատվավոր տեղն է գրադեցրել, վաղուց գիտականորեն ապացուցվել է³:

* Ներկայացվել է 25. VIII. 2021 թ., ընդունվել է տպագրության 14. IX. 2021 թ.:

¹ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. I, Երևան, 1971, էջ 847:

² Նույն տեղում, էջ 910:

³ Ա. Մ Ո Վ Ս Ի Ս Յ Ա Ն. Նախամաշտոցյան Հայաստանի գրային համակարգերը, Երևան, 2003, էջ 111–163, հմտ. ն ու յ ն ի՝ Հայաստանի նախամաշտոցյան գրավոր մշակույթի պատմություն, Երևան, 2021, էջ 231–258:

Հայաստանում չըջանառված հունարեն գրին ու հունական համայնքի պատմությունն է նվիրված պատմաբան, գրող, հրապարակախոս և, մասնավորապես, մեծ նախընտանադետ Արգամ Այվազյանի հերթական ուշագրավ ու ինքնատիպ մենագրությունը: Այս աշխատությունը, որը հեղինակը կնքել է «Հայաստանի հունարեն վիմագրությունները և 18–21-րդ դարի 10-ական թվականների հունական համայնքը» խորագրով, մեկ բառով կարելի է բնութագրել իբրև հայ-հունական դարավոր կապերը վավերացնող «հանրագիտարան», որի էջերում հաջողությամբ մեկտեղվել են Հայաստանում (և ոչ միայն) մինչ այժմ հայտնի քարեղեն վկայագրերը⁴, ինչպես նաև XVIII–XXI դդ. ձևավորված հունական համայնքի ու հունաբնակ վայրերի պատմությունը: Այս առումով կատարված աշխատանքը կարելի է դիտարկել երկու հիմնական ուղղությամբ՝ աղբյուրագիտական, որն ընդգրկում է գրքի առաջին գլուխը և պատմական-տեղագրական, որի կազմում միավորելի են մնացած երեք գլուխները:

Մենագրության առաջին «Հայաստանի հունարեն արձանագրությունները» գլխում փորձ է արվել ամբողջացնել Հայաստանում հայտնաբերված հունարեն վիմագիր հուշարձանները, որոնք թվագրվում են Ք. ա. II–I դդ. և առանձին դեպքերում հասնում մինչև Ք. հ. XIX դ. (չհաշված XIX–XX դդ. մեծաթիվ տապանագրերը): Ինչպես Ա. Այվազյանն է փաստում, այդ վիմագրերը քանակապես շատ չեն, «սակայն մեծ է դրանց պատմական նշանակությունը և մշակութային արժեքը» (էջ 17): Հեղինակը տեղին է նկատում, որ հայտնաբերված շուրջ երեք տասնյակ վիմագրերի աշխարհագրությունը վկայում է, որ դրանք ծագում են հիմնականում այն բնակավայրերից, որոնք հիմնվել կամ վերակառուցվել են հելլենիստական ժամանակաշրջանում (Արմավիր, Տիգրանակերտ, Արտաշատ, Վաղարշապատ, Երվանդաշատ և այլն) (էջ 17): Վիմագրերի համառոտ, բայց բովանդակալից (տեղը, հայտնաբերման տարին, առաջին և հետագա հրատարակիչները, բովանդակությունը, վիճակը) ներկայացման արդյունքում հետաքրքիր պատկեր է ձևավորվում, որի հիմամբ կարելի է վստահաբար ասել՝ Հայաստանում չըջանառված հունարեն վիմագրերը բնութիվ բազմազան են. մեզ են հասել ինչպես շինարարական ու նվիրատվական բովանդակության բնագրեր (Արմավիր, Գառնի, Ապարան, Մաստարա), այնպես էլ՝ բարոյախոսություններ, պաշտոնական հրովարտական, հիշատակագրություն-տապանագրեր և այլն (Արմավիր, Վաղարշապատ, Արենի, Տիգրանակերտ, Երերուլք, Ավան): Այս տեսանկյունից աշխատանքը պիտի շահեր, եթե հեղինակը ներկայացվող վիմագրերի բովանդակային, նաև կաղապարային հենքը համադրեր հայերեն՝ մեսրոպատառ վիմագրությունից հայտնի նմանօրինակների հետ: Ավելին, հունարեն որոշ վիմագրերի դեպքում

⁴ Վիմագրերի շարքում հեղինակն ընդգրկել է նաև ոչ վիմագիր և ոչ հայաստանյան ծագման արձանագրություններ, մասնավորապես ներկայացրել է Ռուսաստանի Մայկոպի շրջանի Դախովսկու կայարանի տարածքից 1934–1935 թթ. հայտնաբերված արծաթյա թասի հունարեն արձանագրությունը՝ Բակուր թագավորի անվան հիշատակմամբ (էջ 57), Կապադովկիայից հայտնի երկաթե դիմակի արձանագրությունը՝ ըստ ամենայնի Տիգրան Բ-ի անվամբ (էջ 71–72) և այլն:

նշվում է, որ դրանք չափածո-բանաստեղծական են (Արմավիր՝ Ք. ա. II–I դդ., Մալաթիա՝ Ք. հ. II դ.), իսկ հայերեն վիմագրերում չափածո օրինակները հայտնի են շատ ավելի ուշ՝ XIII–XIV դդ., և լայն տարածում են գտել հատկապես XVII–XIX դդ. ընդարձակ տապանագրերում⁵։ Նկատառելով այդ՝ կարևոր ենք համարում, թեկուզ հետագայում, հատուկ ուշադրություն դարձնել վերոնշյալ խնդրին՝ հունարեն վիմագրերը դիտարկելով դրանց յուրօրինակ նախատիպ։

Ինչ վերաբերում է աշխատության մեջ ընդգրկված հունարեն վիմագրերի վերծանություններին, ապա պարզ է, որ հեղինակը հիմնականում նպատակ չի ունեցել խորամուխ լինել դրանց բովանդակային առանձնահատկությունների մեջ և բավարարվել է միայն նախընթաց հրատարակությունների տվյալներն ու հրատարակիչների տեսակետները ներկայացնելով։ Չառարկելով հմուտ հետազոտողի այդ տեսակ մոտեցումը՝ կցանկանայինք ընթերցողի ուշադրությունը հրավիրել դրանցից, թերևս, ամենաուշագրավի՝ Ավանի կաթողիկե տաճարի երկլեզվյան (հայերեն-հունարեն) ծածկագիր արձանագրության բովանդակության վրա։ Ներկայումս Հայաստանի պատմության թանգարանում ցուցադրվող վիմագիրն ազուցված է եղել տաճարի արևելյան պատին։ Այն թվագրվում է VII դ. առաջին կեսով և բովանդակում հետևյալը. «Տ(Է)Ր ԵԶՐ ԶՈՒԿԶ (=ՀԱՅՈՑ) ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԸՇՄԱՐԻՏ ԸՇՄԱՐԻՏ ԹԵՈ (=ԾԱՌԱՅ ԱՍՏՈՒԾՈՅ) ՍԱՄԷՂ ՇՈՒՌԱ (=ԾԱՌԱՅ) Ք(ՐԻՍՏՈՍ)» (էջ 65)։ Ժամանակին արձանագրությունը հրատարակել է անվանի հնագետ-վիմագրագետ Կարո Ղաֆադարյանը՝ վիմագրում հունարենի գոյությունը պայմանավորելով եզր Ա Փառաժնակերտցի կաթողիկոսի (630–641 թթ.) Կարինում հունադավանություն ընդունելու փաստով⁶։ Նախ ասենք, որ նմանօրինակ վիմագրի գոյությունն Ավանի տաճարում զարմանք չպիտի հարուցի, քանի որ հայտնի է՝ այն կառուցվել է Բյուզանդիայի Մորիկ կայսեր (592–602 թթ.) հրամանով և Հովհան Բագարանցի հակաթու կաթողիկոսի (591–601 թթ.) հոգածությամբ։ Այլ հարց է, թե ինչո՞ւ են ծածկագրվել նշված գույք բառերը։ Կ. Ղաֆադարյանն այն մեկնաբանում է իբրև վանահայր Սամեղի (Սամուել անվան հնչունափոխված տարբերակն է)՝ եզր կաթողիկոսին համախոհ լինելու հետևանք, որի միջոցով Սամեղը ցանկացել է խուսափել ավելորդ հալածանքներից և «արձանագրությունը գրել է ծածկագիր և կես հունարենով, որպեսզի ամեն ոք չհասկանա»⁷։ Մեր համոզմամբ՝ այստեղ այլ գաղտնիք կա թաքնված. բանն այն է, որ ժամանակի քաղաքական հանգամանքների թելադրանքով եզր կաթողիկոսի կողմից 633 թ. Կարինում ստորագրված միակամության դավանաթուղթը որևէ հետևանք չի ունեցել, չի առնչվել քաղկեդոնականութ-

⁵ Գ. Գրիգորյան. Հայկական վիմագրություն, Երևան, 2000, էջ 58–60։ Առավել մանրամասն տե՛ս Ս. Գևորգյան. Հայ վիմագիր բանաստեղծությունը (XVIII–XIX դդ.), Երևան, 1989։

⁶ Կ. Ղաֆադարյան. Ավանի երկլեզվյան ծածկագիր արձանագրությունը, Երևան, 1945, հմտ. ն ու յ ն ի՝ Երևան. Միջնադարյան հուշարձանները և վիմական արձանագրությունները, Երևան, 1975, էջ 190–191։

⁷ Կ. Ղաֆադարյան. Երևան. Միջնադարյան հուշարձանները և վիմական արձանագրությունները, Երևան, 1975, էջ 191։

յան հետ և չի հակասել հայ եկեղեցու դավանաբանությանը, ինչով պայմանավորված՝ Կարինից վերադառնալուց հետո ևս կաթողիկոսն առաջնորդվել է հայ եկեղեցու սկզբունքներով ու զբաղվել եկեղեցաշեն գործունեությամբ⁸։ Կարելի է կռահել, որ Եզր կաթողիկոսն այդ թուղթը ստորագրել է երկիրը ցնցումներից զերծ պահելու նպատակով (չնայած, որ արժանացել է մի շարք պատմագիրների պարսավանքին), իսկ վիճաբանում «Հայոց կաթողիկոս» և «Ծառայ Քրիստոսի» հատվածների առաջին բաղադրիչների ծածկագրումը փոխարինագիր եղանակով, ավելի քան ակնհայտ է դարձնում կատարված «գործարքի» էությունը, որը քաղկեդոնական եկեղեցում բաց ու պարզորոշ գրվել չէր կարող։

Դառնալով գրախոսվող աշխատության երկրորդ՝ «Հայաստանի 18–21-րդ դարի 10-ական թվականների հունական համայնքը» գլխին՝ պետք է նշել, որ այն առաջին հերթին կարևորվում է Հայաստանում հունական համայնքի ձևավորման, ժողովրդի տեղաբաշխման, զբաղվածության, վիճակագրական տվյալների վերհանման տեսանկյունից, քանզի ինչպես Ա. Այվազյանն է փաստում՝ «Հայաստանաբնակ հունական համայնքի վերաբերյալ գիտատեղեկատվական ուսումնասիրություններ գրեթե չեն իրականացվել» (էջ 82)։ Այս հանգամանքը մեծապես կարևորում է աշխատության գիտական արժեքը և նրա հեղինակի բերած ավանդը Հայաստանաբնակ հույների կյանքն ու կենցաղն ըստ արժանվույն ներկայացնելու գործում։ Հետաքրքիր է, որ դեռևս Ք. ա. I դարում Տիգրան Բ թագավորը հազարավոր հույների տեղափոխել է Հայաստան, որոնք հիմնականում արհեստավորներ ու մշակութային գործիչներ էին։ Այդ տեղաշարժերը շարունակվել են մինչև XII–XIII դդ., իսկ արդեն զանգվածային բնակության երկրորդ փուլում՝ XVIII դ. երկրորդ կեսից մինչև 1920 թ., հույն բնակչության հիմնական մասն ընդգրկվում է հանքարդյունաբերության ոլորտի աշխատանքներում։ Այս տեսանկյունից պատահական չէ նաև նրանց բնակության վայրերի ընտրությունը՝ Ալավերդու կիրճում, Լոռվա բարձրավանդակում, Հանքավանում, Գյումրիում, Կապանում և Հայաստանի արդյունաբերական այլ կենտրոններում։

Ողջունելի է այն, որ հեղինակն օգտվել և ըստ կարգի հիշատակել է Հայաստանաբնակ հույների տնտեսական կյանքին ու նյութական մշակույթին նվիրված է. Խարացիդիսի աշխատության ձեռագիր օրինակը, որը 1990 թ., իբրև թեկնածուական ատենախոսություն, պաշտպանության է ներկայացվել ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտում գործող մասնագիտական խորհրդում (էջ 83)։ Այս աշխատությունը փաստացի միակ գործն է, որը քիչ թե շատ ընդհանուր պատկերացում է տալիս XIX դ. երկրորդ կեսից մինչև XX դարասկիզբը Հայաստանում ապրած հույների կենցաղավարման, ինչպես նաև հանքարդյունաբերության ու արհեստների ոլորտում նրանց ներդրած ավանդի մասին։

Ա. Այվազյանն իր աշխատության երրորդ՝ «Հայաստանի հունաբնակ բնակավայրերի 18–20-րդ դարերի նյութական ժառանգությունը» գլխում ամբողջացնում է հունաբնակ վայրերում պահպանված ազգային մշակույ-

⁸ Քրիստոնյա Հայաստան հանրագիտարան, Երևան, 2002, էջ 291–292։

թի՝ պատմաճարտարապետական հուշարձանների (եկեղեցիներ, մատուռներ, կոթողներ, բնակելի տներ ու այլն) ամփոփ նկարագիրը: Նմանօրինակ մոտեցմամբ հեղինակն իր ուսումնասիրությունը հասանելի է դարձրել շատ ավելի լայն լսարանի՝ ընդգծելով կատարած աշխատանքի արժեքն ու արդիականությունը: Արդարև, հայկական բազմաթիվ հուշարձանների կողքին անմխիթար վիճակում են նաև հունական նյութական մշակույթի մի շարք կոթողներ: Սրանցից հեղինակը հատկանշում է ներկայումս Կապան քաղաքի թաղամասերից Կավարտի Ս. Կատարինե (Կատերինա) կամ Խարալամբոս փայտազմբեթ եկեղեցին, Ալավերդու այժմյան Մադան թաղամասի Այոս Գեորգիոս միանավ սրահն ու Այա Վառվառա մատուռը, որոնք եթե ոչ վերականգնման, ապա շուտափույթ ամրակայման կարիք ունեն, իսկ Կավարտի հոյակերտ եկեղեցին նման վիճակում մնալու դեպքում պարզապես ենթակա է փլուզման (էջ 188–189): Աշխատության վերջում ներկայացված 233 գունավոր լուսանկարների միջոցով (էջ 489–581) հեղինակն իր ասելիքն ավելի հիմնավոր ու հասանելի է դարձնում հնչեցնելով «ահազանգ»՝ կորստյան վտանգի առաջ կանգնած մշակութային արժեքներն անհապաղ փրկելու համար: Անխոս, ժամանակը ցույց կտա, թե արդյո՞ք գիրքը խթան կհանդիսանա պատկան մարմիններին ուղարկություն դարձնելու նաև ոչ պակաս արժեքավոր և քաղաքական առումով նաև առաջնային այս կոթողների վերականգնմանն ու ամրակայմանը:

Ինչ վերաբերում է Հայաստանում XVIII–XX դդ. կառուցված հունական եկեղեցիների արտաքին քանդակային հարդարանքին, ապա այն զուսպ ու պարզունակ է, ինչը չի կարելի ասել կոթողային հուշարձանների, ի մասնավորի՝ սյունաձև-բազմահարկ տապանաքարերի մասին: Մինչև 2,5 մ բարձրության այս կոթողները կազմված են վերադիր մինչև հինգ մասից՝ հարդարված բուսաներկրաչափական, խաչային, մարդադեմ, աշխատանքային գործիքների պատկերաքանդակներով, որոնց վերնամասը, սովորաբար, պսակվում է առանձին կերտված թևավոր խաչով կամ եկեղեցու գմբեթով՝ ի «պատիվ» քրիստոնյա ննջեցյալի: Տեղին է հեղինակի այն նկատառումը, թե «այսպիսի մահարձանները (մասնավորապես՝ Լոռու, Սյունիքի) հայկական տապանաքարային արվեստի հետ ևս զուգահեռներ ունեն» (էջ 195): XIX–XX դդ. հայկական օրորոցաձև տապանաքարերի կողքին հաճախադեպ են նաև սյունաձև հորինվածքով կոթողները, որոնք ևս հարդարված են համանման պատկերաքանդակներով և հիշատակագրությամբ: Կցանկանայինք ծանոթանալ քննվող ժամանակաշրջանի հունական տապանաքարերի բովանդակային առանձնահատկություններին՝ հասկանալու համար հունական և հայկական հիշատակագրությունների միջև եղած ընդհանրություններն ու տարբերությունները, քանի որ, ննջեցյալի մասին կադապարային տեղեկություն հաղորդելուց զատ, հայկական տապանաքարերում (և, հատկապես, սյունաձև տապանաքարերի նիստերին) ամփոփվում էին նաև բանաստեղծական, աֆորիզմային ուղագրավ նմուշներ՝ ուղղված ընթերցող-հիշողներին: Օրինակ՝ ՀՀ Սյունիքի մարզի Տանձատափ գյուղի գերեզմանոցի սյունաձև տապանաքարերից մեկին ննջեցյալի անունից «ասվում է»․ «Անցո՛րդ, չպարծենաս, ես իմ սեփական տանն եմ, իսկ դու հյուր ես»: Կամ Վաղարշապատի Ս. Գայանե վանքի միաբանական գերեզմանոցի սյունաձև մահ-

արձանին կարդում ենք Հովհ. Թումանյանի հայտնի պոեմի հետևյալ տողերը. «Անց են կենում սեր ու խնդում, // գեղեցկություն, գանձ ու գաճ, // մահը մերն է, մենք՝ մահինը, // մարդուս գործն է միշտ անմահ» և նման այլ օրինակներ:

Աշխատության վերջին «Հայաստանի հունաբանական բնակավայրեր» գլխում այբբենական կարգով ներկայացված են Հայաստանի այժմյան և երբեմնի հունաբանական շուրջ երկու տասնյակ բնակավայրերը (ՀՀ Շիրակի մարզ՝ Գյումրի, Բայանդուր, Հովտուն, Լոռու մարզ՝ Ախթալա, Ալավերդի, Բենդիք, Կողես, Մաղան, Յաղզան, Շամլուղ, Ջիլիգա, Տավուշի մարզ՝ Տանձուտ, Կոտայքի մարզ՝ Հանքավան, Սյունիքի մարզ՝ Ագարակ, Կավարտ, Շիրակի մարզ՝ Արցախի Մարտակերտի շրջանի Մեհմանա գյուղը, ինչպես նաև Նախիջևանն ու Երևանը): Հաղորդվող տեղեկություններն ուղեկցվում են պատմական-աղբյուրագիտական, տեղագրական, վիճակագրական, հաճախ նաև՝ ճարտարապետական ու ազգագրական նյութի զուգորդմամբ, կից սև-սպիտակ, վերջում նաև՝ գունավոր լուսանկարներով: Պարզվում է, որ, օրինակ, Ախթալայում հունական համայնքը ձևավորվել է դեռևս XVIII դ. երկրորդ կեսին, Ագարակում՝ XIX դ. կեսերին, իսկ բնակչության հիմնական զբաղմունքը հանքարդյունաբերությունն էր:

Ավելորդ չենք համարում նշել, որ ուսումնասիրությունն ընթերցվում է մեծ հետաքրքրությամբ: Ձնայած չարվածքում առկա տեխնիկական վրիպակներին՝ շարադրանքը սահուն ու ընկալելի է: Բուն նյութին կից են Հունաստանում Հայաստանի, Նախիջևանի հուշարձանների, հայ-հունական մշակութային կապերի վերաբերյալ 1993–2017 թթ. հեղինակի կարդացած դասախոսությունների հայտագրերը (էջ 483–485), ապա նաև՝ օգտագործված հիմնական գրականությունը (էջ 582): Նման ստվարածավալ հատորի համար պիտի կարևորվեր նաև անվանացանկերի կազմման անհրաժեշտությունը, որը, ցավոք, չի արվել:

Բարձր ենք գնահատում մնայուն այս աշխատանքի աղբյուրագիտական արժեքը, իսկ նրա հեղինակին՝ Արգամ Այվազյանին, մաղթում ուժ ու եռանդ՝ հայոց պատմության դարավոր նշխարները կյանքի կոչելու առաքելության մեջ:

ԱՐՄԵՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Պ. գ. Թ., ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի, Մ. Մաշտոցի անվ. Մատենադարանի ավագ գիտաշխատող, ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի հնագիտության և ազգագրության ամբիոնի դասախոս: Գիտական հետաքրքրությունները՝ հայկական վիմագրություն, միջնադարյան հնագիտություն, ձեռագրագիտություն, գրչության կենսորոնների ուսումնասիրություն: Հեղինակ է 8 գրքի և 76 հոդվածի: ars.vimagraget@gmail.com